

**Een waardevolle cultuurhistorische landschapsstructuur in
Kollumerland: de 'ikkers' van Westergeest**

Auteurs: M. Schroor en O. Vries

**Opgesteld op verzoek van het college van Burgemeester en Wethouders van
Kollumerland c.a.**

Januari 2000

© M. Schroor en O. Vries

Een waardevolle cultuurhistorische landschapsstructuur in Kollumerland: de 'ikkers' van Westergeest

drs. M. Schroor, geograaf, en dr. O. Vries, historicus

1. Ligging

De dorpskom van Westergeest (gem. Kollumerland en Nieuwkruisland) en zijn onmiddellijke omgeving zijn gelegen op een min of meer cilindervormige, door lage veen- en kleigronden omringde pleistocene opduiking, niet ver van de noordrand van het Drents plateau. Op het hoogste punt, vrijwel precies in het midden van de opduiking, bevindt zich de kerk. De oude bebouwing van het dorp was vanouds vrijwel uitsluitend te vinden ten noorden en ten oosten van de kerk. Het zuidelijke en het westelijke deel van de opduiking bestond uit bouwland, terwijl de omringende lagere gronden werden gebruikt als weide- en hooiland. Deze lagere gronden bestaan uit een noordelijke wig, die het tot het dorpsgebied van Westergeest behorende gehucht Keatlingwier van de dorpskom scheidt, en een zuidelijke wig, waardoor zich een oude waterloop, de oorspronkelijke bovenloop van de (Oude) Zwemmer, kronkelde, die door erosie en sedimentatie vanuit het Lauwerszeebekken is verbreed en opgevuld met klei.

Heden ten dage zijn de vroegere bouwlanden op de pleistocene opduiking, hoewel deze inmiddels zijn omgezet in grasland en langs de wegen zijn bebouwd, nog goed herkenbaar vanwege hun opvallende verkavelingsstructuur. Wat men ziet, zijn smalle stroken grasland, niet gescheiden door sloten, maar door afrasteringen. Op de topografische kaart kan deze bijzondere percelering niet worden teruggevonden, omdat hierop de perceelscheidingen in de vorm van afrasteringen niet zijn aangegeven. Het kaartbeeld vertoont hierdoor slechts enige grote percelen. Dat er iets bijzonders aan de hand is, blijkt wèl uit de huidige kadastrale indeling, aangezien iedere strook een eigen kadastrummer heeft.

In de literatuur is tot op heden aan deze bijzondere verkavelingsstructuur geen aandacht geschonken. Zelfs in het *Advies van de Natuurwetenschappelijke Commissie van de Natuurbeschermingsraad betreffende de ruilverkaveling "Kollumerland"* (1978), waarin onder meer de nederzettingsstructuur van Kollumerland wordt behandeld, is deze niet gesignaleerd. Wel wordt hierin geconstateerd dat het nederzettingspatroon van Westergeest, evenals dat van de Wygeest en Kollum, veel overeenkomst vertoont met dat van een esdorp. Dit wordt ook opgemerkt in het op dit advies gebaseerde artikel 'Kollumerland een kultuurlandschap van uitzonderlijke betekenis' door L. Hacquebord (*Noorderbreedte*, 3, no. 1, jan. 1979, p. 1-11).

2. Historische gegevens

Uitgangspunt bij de beoordeling van de aard van de nog aanwezige bijzondere percelering is de oudste kadastrale kaart van het betreffende gebied, die dateert uit 1823 (kopie hiervan bij H.M. van den Berg, *Kollumerland en Nieuw Kruisland*, De Monumenten van Geschiedenis en Kunst, 's-Gravenhage 1989, p. 216). Hierop zijn ten zuiden en westen van de kerk 69 smalle stroken aangegeven, die zijn verdeeld over vier complexen. In twee hiervan is de percelering, vanuit het dorp gezien, noord-zuid en in twee oost-west. Langs en tussen deze complexen lopen smalle verbindingswegen.

Over het vroegere gebruik van deze percelen beschikken wij over twee bronnen. De *Tegenwoordige Staat* uit 1785 geeft slechts een uiterst summiere aanduiding:

Bij de kerk is een buurt, waaromtrent men hooge bouwlanden heeft (aangehaald bij Van den Berg, p. 215).

Veel gedetailleerder informatie levert een bericht in het *Algemeen Nieuws- en Advertentie-*

blad voor Kollum en Omstreken van 16 december 1916:

Ten Zuiden en Westen van de hoofdbuurt te Westergeest strekken zich een groot aantal akkers uit ter grootte van een half tot anderhalf en twee pondemaat en slechts door smalle greppelslootjes gescheiden. Zij worden ten deele verhuurd, ten deele ook door de eigenaren zelven gebruikt en bebouwd met aardappelen voor eigen consumptie, met rogge en haver voor eigen vee of met vlas en cichorei voor de markt. Hoe voordeelig zulke strookjes bouwgrond in den tegenwoordigen duren tijd kunnen zijn, blijkt wel uit het volgende voorbeeld, een uit de vele (...)

Bij dit bericht kan worden opgemerkt dat de bedoelde percelen in de volksmond nog altijd de 'ikkers' (akkers) worden genoemd. Verdere toponiemen zijn heden ten dage niet meer in gebruik, maar een beperkt literatuur- en archiefonderzoek leverde verscheidene namen op van afzonderlijke akkers dan wel van complexen van akkers. Zo begint een overzicht van vastigheden van de kerk van Westergeest uit 1820 (Streekarchivariaat Dokkum, Archief Ned. Herv. Gemeente Oudwoude-Westergeest 185) met de volgende percelen:

Eene akker bouwland, de Zuiderakker genaamd, groot dertien spint.

Eene derde part aldaar groot vier spint, met een akker lopende naar de lijkvinne nevens desselfs reed zestien spint; zijnde te zamen een pondemate.

Eene dwarsakker zeven een tweede spint.

Eene dito zeven een tweede spint.

Hierbij kan worden aangetekend dat een spint oorspronkelijk een oppervlakte bouwland aangaf die met een spint (1/16 mud) zaad kon worden bezaaid (K. Bouwer, *Cultuurlandschapsvormen aan de westzijde van het Drents plateau*, Groningen 1970, p. 171). Verder is de naam Lykfinne nog steeds bekend als aanduiding van een aan het zuidelijke complex akkers grenzend weiland (tegenover het Lykpaed aan de overzijde van de Trekvaart).

In het *Algemeen Nieuws- en Advertentieblad voor Kollum en Omstreken* resp. de *Kollumer Courant* vindt men o.m. de navolgende gegevens:

Te koop: zuidelijk deel van de Oost-akkers onder Westergeest (1 jan. 1918)

Verkocht: een boerenhuizinge met schuur, erf en grond aan de Zuidakkers te Westergeest (13 maart 1930).

3. Esstructuur

Bovenstaande gegevens zijn voldoende om de 'ikkers' ten zuiden en westen van de kerk van Westergeest typologisch te identificeren als es. Onder es wordt verstaan: een aaneengesloten complex van particuliere bouwlanden, dat zich zowel naar verkavelingspatroon en gebruik als naar ontstaanswijze en bodemgesteldheid onderscheidt van de andere (jongere) bouwlanden. Een es is meestal verdeeld in een aantal blokken (ook wel gewannen genoemd) of groepen van akkers, die op hun beurt zijn verdeeld in lange, smalle, dus reepvormige, niet door omheiningen of sloten van elkaar gescheiden percelen (M.W. Heslinga, trefwoord 'Es', *Grote Winkler Prins*, 7de druk).

De 'ikkers' van Westergeest bestaan uit vier blokken:

- 1) zuidelijk van de Kollenswei en Kalkhúswei: ploegrichting noord-zuid, oude naam: Zuiderakkers (Fries: Suderikkers);
- 2) noordelijk van de Kalkhúswei (in het westen afgegrensd door de Trekvaart): ploegrichting oost-west, oude naam (althans voor de percelen nabij de Kalkhúswei, die een lichte kromming vertonen): Kromme akkers (Fries: Krûme ikkers);
- 3) zuidelijk van de Van Teijenswei, achter De Woarven: ploegrichting noord-zuid, oude naam: Dwarsakkers (Fries: Dwarsikkers);
- 4) oostelijk van de Kertiersreed: ploegrichting oost-west, oude naam mogelijk (dus niet

zeker): Oostakkers (Fries: Eastkickers).

De wegen die tussen de vier blokken door of eromheen lopen, zijn van oost naar west: de Kollenswei, de Kalkhúswei, de onverharde, niet-openbare en bovendien naamloze reed achter De Woarven (verbinding tussen de Kalkhúswei en de Van Teijenswei) en de Kertiersreed. Recht tegenover het oostelijke begin van de Kollenswei bevond zich tot 1714 de molen waarin het op de akkers verbouwde graan werd gemalen.

De ligging van de es van Westergeest laat zich eenvoudig verklaren: alleen op de beperkte ruimte van de pleistocene opduiking waarop ook de dorpskom ligt, waren voor akkerbouw geschikte gronden voorhanden. De richting van de percelering der blokken is bepaald door het oorspronkelijke natuurlijke reliëf en door de afwateringsmogelijkheid. In dit verband is van belang dat op korte afstand van het zuidelijkste complex (de Zuidakkers) de hierboven al aangeduide oorspronkelijke bovenloop van de (Oude) Zwemmer liep, die als kronkelende brede sloot nog in het landschap aanwezig is (en verder naar het oosten al vele eeuwen lang de dorpsgrens van Westergeest en Oudwoude vormt).

De ouderdom van de es van Westergeest kan niet precies worden aangegeven. Over de datering van de aanleg van essen lopen de meningen van de specialisten uiteen (Bouwer, p. 67). Bouwer stelt dat de aanleg van de meeste Drentse essen is begonnen tussen de vierde en elfde eeuw. Hierbij wordt ervan uitgegaan dat de essen ongeveer even oud zijn als de nederzettingen waarbij ze horen. Essen of esgedeelten op lagere gronden zijn het jongst (Bouwer, p. 251). In het geval van de hooggelegen es van Westergeest, kan daarom worden uitgegaan van een vroege datering. Hoe vroeg is echter uiterst onzeker. Met betrekking tot de ouderdom van Westergeest kan alleen worden opgemerkt dat de tegenwoordige kerk uit de 12de eeuw stamt. Helaas is er ten tijde van de restauratie van deze kerk (1955-1957) niet een grondig archeologisch onderzoek ingesteld. Hierdoor is niet zeker of er voorgangerkerken zijn geweest. Wel stiet men ten tijde van de restauratie op een in de richting noord-zuid begraven zwerfkei van aanzienlijke afmetingen, wat door de archeoloog Halbertsma is geïnterpreteerd als wijzend op een mogelijke voorchristelijke offerplaats (H. Halbertsma, *Het kerkje van Westergeest is oudheidkundig onderzocht*, *Leeuwarder Courant*, 6 juli 1957). Verder zijn er aanwijzingen dat in de tijd van de parochiestichtingen Westergeest de moederparochie van een veel groter gebied is geweest. Dit alles lijkt te wijzen op een vroege occupatie van de pleistocene opduiking waarop de dorpskom van Westergeest is gesitueerd.

4. Cultuurhistorisch belang

In 1994 werden door ir. Theo Spek vijf argumenten aangevoerd ter staving van de cultuurhistorische waarde van de Drentse essen (*De teloorgang van het Drentse esdorp*, Groningen 1994, p. 21-27). Deze argumenten zijn de volgende:

1. Ouderdom;
2. Karakteristiekiteit en zeldzaamheid;
3. Landschappelijke samenhang en openheid;
4. Archeologische waarde;
5. Archieffunctie.

Deze argumenten gelden mutatis mutandis ook voor de es van Westergeest. Hier komt echter nog iets bij. In Drenthe zijn van de blokken van de es op zijn best slechts nog een of meer grote percelen overgebleven. In Westergeest is daarentegen de vroegere kleinschalige percelering van de verschillende blokken nog duidelijk in het landschap zichtbaar. Tot dusver is niet gebleken dat waar dan ook in Nederland een esstructuur morfologisch beter bewaard is gebleven dan in Westergeest.

5. Huidige toestand

De es van Westergeest laat zich thans nog goed herkennen aan een drietal van de eerdergenoemde vier blokken, elk met hun specifieke percelingsrichting (noord-zuid dan wel oost-west). Deze zijn niet meer overal onbebouwd, maar de bestaande bebouwing, die zich goeddeels conformeert aan de oude verkaveling, accentueert juist deze specifieke ruimtelijke structuur. Deze is van een zeldzame, niet of nauwelijks door herverkaveling aangetaste gaafheid. De huidige toestand van de verschillende blokken kan als volgt worden omschreven.

Blok 1 (Suderikkers)

Aantal stroken in 1823: 23; thans: 15 (waarvan er een in tweeën is gedeeld, dus 16 percelen). Op zes van de 15 stroken staat bebouwing. Nog aanwezig is het perceel (kadastraal nummer 1729) waarover oorspronkelijk het Lykpaed liep (in het verlengde van het nog bestaande Lykpaed aan de overkant van de Trekvaart). Een van de percelen uit dit blok (kadastraal nummer 1733) is eigendom van de gemeente Kollumerland; twee zijn eigendom van de N.H. kerk (kadastrale nummers 731 en 736).

Blok 2 (Krûme ikkers)

Aantal stroken in 1823: 31; thans: 16 (aantal percelen: 21). Op vijf van de 16 stroken staat bebouwing. Twee van de stroken zijn eigendom van de gemeente Kollumerland (kadastrale nummers 2104 en 2112). De twee grootste percelen in het blok zijn onlangs samengevoegd en geëgaliseerd ten behoeve van moderne agrarische bedrijfsvoering, waardoor zij aan waarde hebben verloren (kadastrale nummers 2116 en 2117).

Blok 3 (Dwarsikkers)

Aantal stroken in 1823: 6; thans: 5 (zelfde aantal percelen). Op één van de 5 stroken staat bebouwing. Drie van de vijf percelen zijn eigendom van de N.H. kerk (kadastrale nummers 2120, 2122 en 2125). Niet tot dit blok behorend is kadastraal nummer 2272. Dit perceel is echter wel van belang, omdat het een onderdeel vormt van de naamloze reed achter De Woarven, d.w.z. de oude toegangsweg tot dit blok. Wel op de kaart aangegeven, maar niet van belang: perceel 2271.

Blok 4 (Eastikkers).

Niet meer duidelijk herkenbaar aanwezig. Hier bevindt zich een in het kader van de ruilverkaveling Kollumerland aangeplant perceeltje bos ('geboortebos').

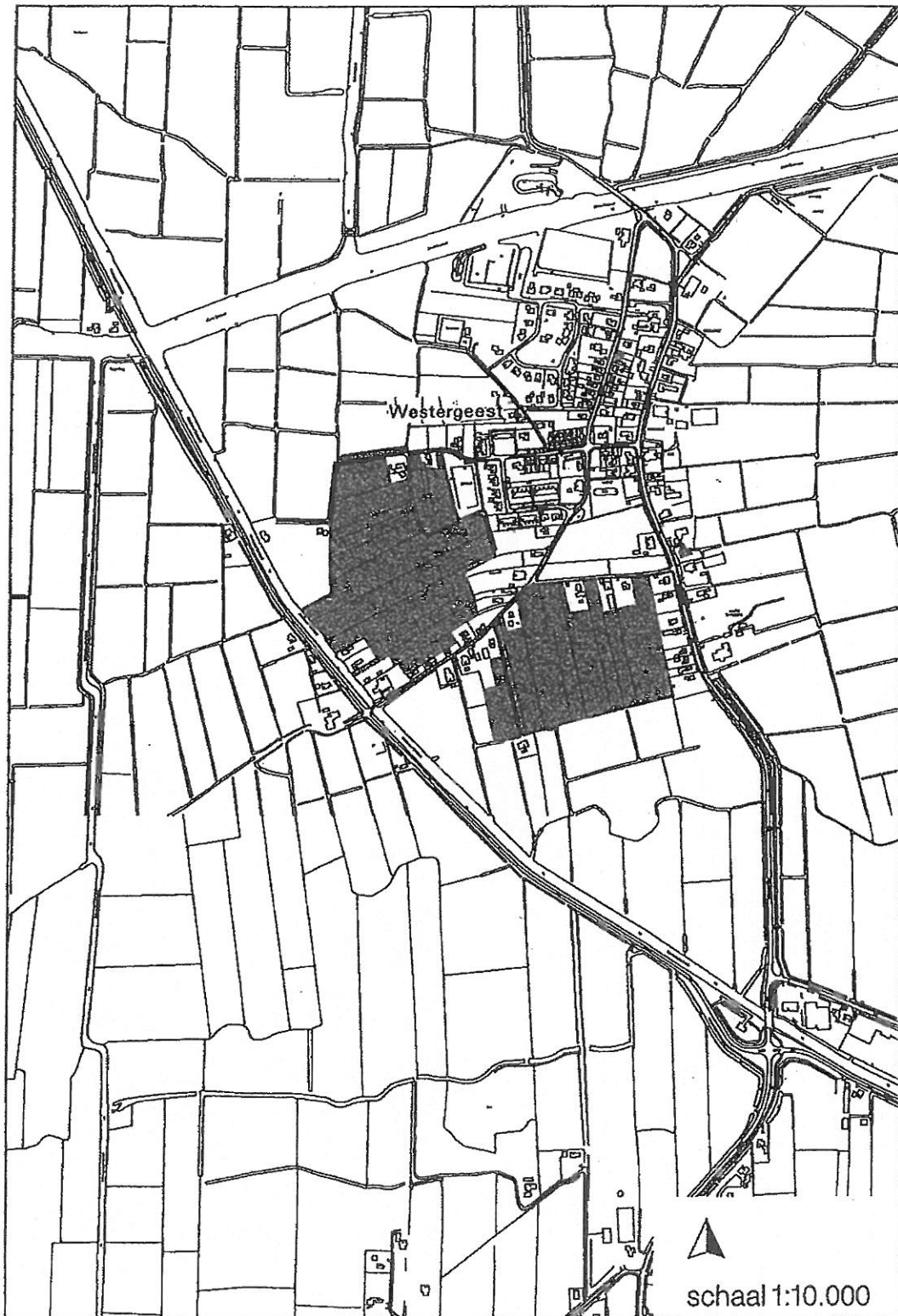
6. Toekomstige ontwikkeling

In 1988 is op aanwijzing van de Centrale Cultuurtechnische Commissie de oorspronkelijk beoogde grens van het ruilverkavelingsblok Kollumerland zodanig gewijzigd dat de drie landschappelijk meest waardevolle blokken buiten de ruilverkaveling konden blijven. Hierdoor werd voorkomen dat de percelen binnen deze blokken, bijv. in de toedelingsfase, zouden kunnen worden samengevoegd. Bescherming binnen de ruilverkaveling leek op dat moment niet mogelijk, omdat in geen van de deeladviezen betreffende deze ruilverkaveling op de bijzondere verkavelingsstructuur van deze blokken, laat staan op de cultuurhistorische en landschappelijke waarde ervan, was geattendeerd. De autonome ontwikkeling zoals die sindsdien heeft plaatsgevonden, is echter zodanig dat maatregelen nodig zijn om de nog aanwezige strokenstructuur veilig te stellen. Hiervoor is planologische bescherming van de drie blokken nodig. Verder verdient het aanbeveling een plan uit te werken voor een mogelijke cultuurtoeristische functie van de 'ikkers'.

Bijlagen: situatie 1823 (Van den Berg, p. 216) en huidige kadastrale situatie.

Overzicht van het gebied waarop het bestemmingsplan
"Westergeest, partiele herziening landschapsstructuur de Ikkers"
betrekking heeft

Gemeente Kollumerland c.a.

Nummer: 120.00.10.33